

سیمای امامان شیعه در آئینه کتاب «الارشاد» شیخ مفید

● علی ناظمیان فرد

■ الارشاد

■ تالیف: الاسام الفقیه محمدبن محمدبن الاتعمان
العکبری البغدادی الاملقب بالشیخ المفید متوفی ۴۱۲ هـ
■ ناشر: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۱۰ هـ.ق.

هر چند اوضاع سیاسی - اجتماعی پس از رحلت پیامبر به گونه‌ای پیش نرفت که امامان شیعه همگی ميسوطالید باشند اما آنان در قیام و قعود به عنوان اسوه‌های حسنه پیوسته در چشم و دل شیعیان جای داشته‌اند. به طوری که شیعیان فرزندان خود را به نام آنها مسمی و قلب و روح خویش را با یاد آنها مطرا می‌نموده‌اند و گاه که از شناخت واقعی آن انسان‌های متعالی در می‌مانده‌اند، شعله عشق و مودت آنها را که قرآن نیز بدان سفارش کرده است^۱ همچنان در دل خویش روشن نگه می‌داشته‌اند.

شیعیان پس از رحلت پیامبر اسلام و طی شدن عهد خلفای راشدین تا حدود سال سیصد هجری از وضعیت ناگوار و موقعیت تأثرآوری برخوردار بودند. هم از این جهت که در موضع اقلیت بودند و هم سعی حاکمان اموی و عباسی بر این بود تا هرچه بیشتر از نفوذ امامان شیعه بکاهند و رابطه آنها را با شیعیان مختل نمایند و نیز شیعیان را از هرگونه آزادی عمل و ابراز وجود و تبلیغ عقیده محروم بدارند. اما از اواسط قرن چهارم هجری به میزان قابل ملاحظه‌ای از محدودیت شیعیان کاسته شد. زیرا از یک سو خلفای فاطمی شیعه مذهب در مصر به تأسیس دولتی نیرومند توفیق یافتند که می‌توانستند رقیبی جدی برای دربار بغداد باشند و از سوی دیگر ظهور دولت مقتدر پسران بویه ماهیگیر که در حمایت از شیعیان و احترام به آنها کوشا بود، دارالخلافه هزار و یک شب را به بازی گرفت. گشوده شدن قضای جدید باعث شد تا شیعیان از گوشه و کنار سربرآورند و با همتی شایان به تشکیل انجمن‌ها و تأسیس حوزه‌های علمی و نشر معارف و حقایق اهل بیت بپردازند.

شیخ محمدبن محمدبن نعمان عکبری بغدادی ملقب به مفید که از اکابر علما و فقیهای امامیه است در این زمان در محله شیعه نشین کرخ بغداد می‌زیست و هم او بود که نقشی فوق‌العاده مهمی را در نجات شیعیان از وضعیت اسفبار پراکندگی ایفا نمود. او با استفاده از مبانی علم کلام و اصول فقه راه بحث و استدلال را بر روی شیعیان گشود. ابواب فقه را با دقت مورد تجزیه و تحلیل قرار داد و از تشتت و پراکندگی بیرون آورد و هر موضوعی را در جایگاه خود نشان داد و آنگاه راه استفاده از احکام را روشن ساخت.^۲

◀ شیخ مفید نقش فوق‌العاده مهمی را در نجات شیعیان از وضعیت اسفبار پراکندگی ایفا نمود او با استفاده از مبانی علم کلام و اصول فقه راه بحث و استدلال را بر روی شیعیان گشود. ابواب فقه را با دقت مورد تجزیه و تحلیل قرار داد و از تشتت و پراکندگی بیرون آورد و هر موضوعی را در جایگاه خود نشان داد و آنگاه راه استفاده از احکام را روشن ساخت.

او در طی حیات علمی خویش با تربیت شاگردانی نظیر: سیدمرتضی علم‌الهدی، سید رضی و شیخ طوسی که همگی از مفاخر علمای امامیه هستند به فرهنگ شیعه خدمتی کم‌نظیر نمود. همچنین در سایه دانش سرشار و پشتکار زانداالوصف خود توانست آثار ارزنده‌ای را به فرهنگ اسلامی هدیت نماید که از آن میان کتاب الارشاد از اهمیت شایانی برخوردار است.

کتاب الارشاد با حمد و ثنای پروردگار عالم و درود و صلوات بر پیامبر خاتم (ص) و ائمه اطهار (ع) آغاز می‌شود و در دنبال آن مؤلف به بحث پیرامون زندگانی امامان شیعه و در رأس آنها علی بن ابی‌طالب (ع) پرداخته و نزدیک به نیمی از کتاب خود را به معرفی شخصیت او در ابعاد مختلف اختصاص داده است. مواردی نظیر: ولادت، امامت و شهادت علی (ع)، نقش ایشان در جنگ‌های پیغمبر، قصه حجةالوداع و غدیرخم، قضایایی از ایشان در عهد خلفای سه‌گانه، مختصری از گفتار و خطبه‌های وی و ذکر اولاد او از امهات موضوعاتی است که مؤلف بدانها پرداخته است.

بنا به گفته شیخ مفید، امام علی (ع) در روز جمعه سیزدهم رجب سال سی‌ام عام‌الفیل در کعبه به دنیا آمد و این افتخاری بود که از میان پیشینیان، معاصران و پسینیان تنها نصیب او گردید. با ظهور اسلام او نخستین مرد از میان اهل بیت و اصحاب پیامبر بود که به آن حضرت ایمان آورد و مدت بیست و سه سال در همه صحنه‌ها او را یاری رساند. پیامبر نیز بارها او را مورد تأیید قرار داد و ولایت او را به دیگران اعلام داشت. فی‌المثل در یوم‌الدار که بنی‌المطلب را برای انذار

فراخوانده بود پرسید: کیست که مرا یاری کند تا برادر، وصی، وزیر، وارث و جانشین من باشد؟ و علی در آن مجلس که از همه خردسالتر بود دعوت وی را لبیک گفت و پیامبر هم به او فرمود که تو برادر، وصی، وزیر، وارث و جانشین من خواهی بود. و یا هنگامی که مدینه را به قصد «تبوک» ترک می‌کرد خطاب به علی (ع) که به عنوان جانشین خود در مدینه قرار داده بود فرمود: تو برای من به منزله هارون نسبت به موسی هستی جز اینکه پس از من پیغمبری نیست. و یا در غدیر خم در حضور جماعتی از امت فرمود: هر کس من مولای اویم، علی هم مولای اوست.

پس از رحلت پیامبر اسلام، امت اسلامی در باب امامت علی (ع) دچار اختلاف شد. تنها بنی‌هاشم، سلمان، عمار، ابوفکر، مقداد، خزیمه بن شابت، ابویوب انصاری، جابر بن عبدالله انصاری، ابوسعید خدری و امثالهم که از بزرگان مهاجر و انصار بودند گرداگرد او را فرا گرفتند و نخستین هسته تشیع را به منصفه ظهور رساندند.

علی (ع) پس از رحلت پیامبر در تمام سی سال از مدت امامتش تنها پنج سال و شش ماه ميسوطالید بود که بیشتر آن ایام نیز مصروف نبرد با ناکثین، قاسطین و مارقین شد و نزدیک به بیست و چهار سال و شش ماه دیگر از تصرف در حکومت دور بود. سرانجام پس از بیست و سه سال تلاش، جاننازی و ایثار در رکاب پیامبر (ص) و نزدیک به بیست و پنج سال سکوت و نیز پنج سال و اندی حکومت برای اجرای عدالت، در سحرگاه نوزدهم ماه رمضان سال چهارم هجری به ضرب شمشیر ابن ملجم مرادی مجروح شد و سه روز بعد از آن در سن شصت و سه سالگی به شهادت رسید. مراسم تغسیل و تکفین او را به حسب وصیتش حسن و حسین (ع) به انجام آوردند و سپس جسد او را در نجف دفن نمودند و موضع قبر او را مستور داشتند. چه، او خود به حیث آگاهی از عداوت امویان، جانشینانش را به انجام این کار سفارش کرده بود. قبر او همچنان بر محبان و پیروانش مخفی و نامعلوم ماند تا اینکه در عصر عباسیان، امام جعفر صادق (ع) به زیارت آن شتافت و موضع آن را آشکار کرد.

امام حسن بن علی (ع) دومین امام شیعیان و

نخستین جانشین به حق پدر بزرگوارش می‌باشد که شیخ مفید به معرفی او پرداخته است. در این بخش سعی مؤلف بر آن است تا اطلاعاتی را در خصوص ولادت امام حسن (ع) دلائل و نشانه‌های امامت آن حضرت، مدت امامت و خلافت ایشان، زمان وفات و موضع قبر وی و تعداد فرزندان آن بزرگوار عرضه نماید. بنا به روایت شیخ مفید، امام حسن (ع) در نیمه ماه رمضان سال سوم هجری دیده به جهان گشود و در روز هفتم ولادت که مادرش زهرا (س) او را به دیدار جد بزرگوارش برد، پیامبر (ص) او را حسن نامید. چون مراحل رشد را بپیمود در خلق و خلق، اشبه الناس به رسول خدا گردید. و چون از سوی پدر وصی و صاحب عهد بود پس از رحلت آن حضرت خطبه‌ای خواند و اصحاب و یاران پدرش در حرب و سلم با او بیعت کردند. از سوی دیگر چون خبر شهادت امام علی (ع) و بیعت مردم با امام حسن به گوش معاویه در شام رسید، مردی از «حمیر» را به کوفه و مردی از «بنی‌القین» را به بصره فرستاد تا او را در جریان اخبار این دو مرکز قرار دهند و نیز در امور این دو شهر ایجاد فساد و اختلال نمایند. امام به محض اطلاع یافتن از این جریان بلافاصله فرمان قتل آن دو جاسوس را صادر کرد و مراتب اعتراض خود را نسبت به دغلتکاری معاویه طی نامه‌ای که به شام ارسال نمود ابراز داشت.

اختلاف میان عراق و شام، رویارویی سپاه امام و معاویه را اجتناب‌ناپذیر نمود. سپاه امام در سایه اردو زد تا با شامیان مضاف دهد اما دسیسه‌های معاویه مبنی بر ایجاد تفرقه در سپاه امام حسن (ع) کارگر افتاد و اختلافات داخلی چهره نمود و اوضاع به گونه‌ای پیش رفت که امام ناچار شد با معاویه معاهده صلح منعقد نماید.

پس از استقرار صلح، امام به مدینه بازگشت و تا آخر عمر خویش در آنجا ماند و عاقبت در سن ۴۸ سالگی پس از ده سال امامت با زهری که همسرش جعد - دختر اشعث بن قیس - به تحریک معاویه به او خوراند در سال پنجاه هجری دیده از جهان فروبست و چون از دفن او در کنار قبر پیغمبر ممانعت به عمل آوردند جسدش را در بقیع کنار جده‌اش فاطمه بنت اسد والده امام علی به خاک سپردند.

پس از شهادت امام حسن (ع) بنا به نص پیامبر (ص) و علی بن ابیطالب (ع) و توصیه امام حسن (ع)، حضرت حسین بن علی (ع) به امامت رسید و تا مرگ معاویه معاهده صلحی را که برادرش با معاویه منعقد نموده بود پاس داشت. اما بنا بر مرگ معاویه مخالفت خویش را با روی کار آمدن یزید اعلام داشت.

مؤلف (شیخ مفید) کوشیده است تا از خروج امام از مدینه به مکه و دعوت کوفیان از وی و بی‌وفایی آنها در پیمان خویش و تراژدی کربلا و شهادت امام و یاران فداکارش و اسارت خانواده آن بزرگوار و اعزام آنها به کوفه و شام، شرح مبسوط و مستوفایی را بدست دهد و مواردی از قبیل مدت امامت آن حضرت، طول حیات، تعداد فرزندان، فضائل و مناقب و مثبت زیارت قبر او نیز در تمه این بحث آورده است.

هر چند اوضاع سیاسی - اجتماعی پس از رحلت پیامبر به گونه‌ای پیش رفت که امامان شیعه همگی مبسوط‌الید باشند اما آنان در قیام و قعود به عنوان اسوه‌های حسنه پیوسته در چشم و دل شیعیان جای داشته‌اند.

پس از آن، مؤلف به ذکر امامت فرزندان حسین (ع) - از امام سجاد تا امام زمان - می‌پردازد. چرا که امام حسن (ع) شکل استبدادی داشت و امامت حسین (ع) از شکل استقراری برخوردار بود. بدین معنی که پس از امام حسین (ع) امامت در خانواده او و میان فرزندانش مستقر گردید.

به گاه پرداختن به زندگی علی بن حسین (ع) این ترجیع‌بند مکرر در تاریخ زندگانی ائمه یعنی ازدواج امام حسین و شهربانو - دختر یزگرد ساسانی - نیز از سوی شیخ مفید آورده می‌شود و متذکر می‌گردد که شهربانو همراه یکی از خواهرانش توسط حریشین جابر هندی که از سوی امام به سرزمین‌های شرق اسلامی اعزام شده بود به اسارت درآمد و همو بود که آنها را به نزد امام فرستاد و پس از آن یکی به ازدواج امام حسین (ع) درآمد و دیگری با محمد بن ابوبکر مزاولت نمود. با همه اشتباهی که این داستان از آن برخوردار است در واقع مصداقی از عبارت «رب مشهور لا اصل له» می‌باشد. در سال‌های اخیر صحت این داستان مورد تردید قرار گرفته است. استاد سید جعفر شهیدی از ژرف‌اندیشان و نکته‌سنجانی است که اصالت این روایت را به شدت زیر سؤال برده است. ایشان معتقدند که: «دیرینه‌ترین سند که به ماجرای اسارت شهربانو در جنگ‌های مسلمانان با ایرانیان و آوردن او به مدینه نزد عمر اشاره دارد، کتاب بصائر الدرجات تألیف محمد بن حسن صفار قمی متوفای ۲۹۰ هـ. و پس از آن کتاب اصول کافی تألیف کلینی است. گرچه این روایت را محدثی بزرگ چون کلینی نقل کرده است اما از چند جهت می‌توان آن را درخور مناقشه یافت. نخست اینکه راوی اصلی این حدیث عمرو بن شمر است که نجاشی و ابن غضناری او را بسیار ضعیف دانسته‌اند. دیگر آنکه اگر شهربانو جزو اسیران خراسان است، این منطقه در دوره عثمان گشوده شد نه در عهد خلافت عمر. لذا آوردن او به مسجد و گفتگو با عمر نادرست خواهد بود. و اگر در عهد خلافت عمر اسیر شده باشد، اسارت او در یکی از نبردهای قادسیه، مدائن یا نهاوند بوده است که در این صورت هم پذیرفتنی نیست زیرا هنگام نبرد قادسیه، یزدگرد در مدائن بود و پیش از آنکه مسلمانان به مدائن برسند به حلوان، قم، کاشان، اصفهان و... شتافت و در این عقب‌نشینی‌ها نه تنها زنان، خویشاوندان و خزانه، که آشپزان، رامشگران و یوزبانان خود را نیز به همراه داشته است»^۱ و هم او می‌افزاید که «داستان شهربانو را نخست پندارها و

افسانه‌ها پدید آورده و پس از آن تذکره‌نویسان و مورخان بی هیچ جستجو، گفته‌های پیشینیان را پذیرفته‌اند - شاید بدان جهت که داستان را درخور نقد علمی نمی‌دیده‌اند. امروز هم بیشتر کسانی که می‌خواهند درباره امام علی بن الحسین (ع) چیزی بنویسند و یا رویدادهای عصر او را بررسی کنند ضرورتی نمی‌بینند که در این باره پژوهشی کنند و یا روا نمی‌دارند که این شهرت درازمدت را نپذیرند»^۲.

مؤلف پس از تشریح زندگانی هشت تن از جانشینان امام حسین (ع)، سخن خویش را با تبیین امامت قائم آل محمد (عج) و نشانه‌های قیام او، مدت امامت و معجزات و کرامات ایشان به پایان می‌آورد و ابراز می‌دارد که امام زمان برای استقرار عدالت در جهانی که آکنده از بی‌عدالتی است ظهور خواهد کرد و همه هم خود را مصروف تحقق آن معنا خواهد نمود. گرچه کیفیت ظهور معظم له محل اختلاف است لکن در توقیع آن حضرت نزد آخرین نائیش - علی بن محمد سعری - در کنار پاره‌ای از علامت، بر «امتلاء الارض جوراً» تصریح شده است.^۳

این کتاب هیچگونه اطلاعاتی پیرامون شرایط سیاسی - اجتماعی عصر امامان شیعه و نیز اوضاع و احوال شیعیان و چگونگی ارتباط آنها با امامان بدست نمی‌دهد و حتی مؤلف در بیان احوال امامان شیعه، کمترین اشاره‌ای به امامت زید و اسماعیل از دیدگاه زیدیان و اسماعیلیان نکرده است. شاید این امر ناشی از بینش اثنی عشری او باشد که مذاهب مذکور را شوقی انحرافی از پیکره راستین تشیع می‌شمارد. چرا که خط اصیل امامت به نص حضرت ختمی مرتبت ترسیم گردیده و جابربن عبدالله نیز آنرا در حدیث معروفش به صراحت وجه روایت نموده است.

هر چند شیخ مفید با نگاهی کلامی به بررسی احوال امامان پرداخته و سخنان خود را بر بنیاد احادیث و روایات استوار ساخته و از نقد و نظر در آنها که از ضروریات تاریخنگاری و تاریخ پژوهی نوین می‌باشد خودداری نموده است اما کتاب او به عنوان منبعی متقن هر پژوهشگری را که قصد سیر در احوال امامان شیعه دارد به خود نیازمند می‌سازد.

کتاب الارشاد بارها از سوی مؤسسه الاعلمی للمطبوعات در بیروت به چاپ رسیده و ترجمه فارسی آن نیز به همت سید هاشم رسولی در ایران انتشار یافته است. □

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- شیخ مفید، محمد بن محمد: الارشاد، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۰ هـ.
- ۲- سوره شورا، آیه ۲۳.
- ۳- دوانی، علی: مفاخر اسلام، جلد سوم، تهران، امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۶۳، ص ۲۳۹ به بعد.
- ۴- شهیدی، سید جعفر: زندگانی علی بن الحسین، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۶۷، ص ۹ تا ۱۸.
- ۵- همو، همانجا.
- ۶- شکور، محمدجواد: تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلامی تا قرن چهارم، تهران، انتشارات اشراقی، ۱۳۶۸، ص ۲-۱۴۱.